

Andante Spinato

Kampgevangene in de Elzas

Freek Jolie

Van mei 1943 tot juni 1944 verbleef Freek Jolie in een concentratiekamp in de Franse Elzas. Hij overleefde het kamp op wonderlijke wijze. Hieronder het relaas van een man die zich al sinds zijn jeugd vrouw voelt en toch heteroseksueel is, een verwarrende combinatie die zijn leven heeft bepaald maar in de oorlog ook zijn redding betekende. Een verhaal over liefde en naastenliefde in de barakken.

Veertien maanden in een kamp

'Alle dingen zijn vergankelijk!' Deze woorden van de Japanse zenmeester Ryokan draag ik al heel lang bij me. Het zijn wijze woorden, waarvan natuurlijk tal van varianten bestaan. Maar wat is wijsheid in een concentratiekamp? Is dat niet gewoon doen wat je moet doen, je zoveel mogelijk aanpassen en onzichtbaar maken? Maar dat was in mijn geval niet zo gemakkelijk. Ook al was ik samen met anderen, ik was eenzaam in onze barak. Ik was met mijn negentien jaar de jongste, de enige Nederlander en anders dan de anderen, zachtaardig, vriendelijk. Homophile werd er in het Frans gefluisterd. Ik kende dat woord niet en voelde me ongelukkig toen ik begreep wat ermee werd bedoeld. Ik ben het niet. Achtervolgt het mij nu zelfs in het kamp, waar we toch lotgenoten zijn, gevangenen van de nazi's?

Maar waarom heb ik het verblijf in dit kamp overleefd? Waarom stierven mijn barakgenoten aan de tyfus en overleefde ik dat? Vragen waarop ik geen antwoord heb. Ik was vergeten wie en wat ik was, contact met de anderen had ik niet, ik had nergens een houvast.

Als het goed weer was zocht ik 's avonds buiten de barak een stil plekje. Daar probeerde ik de stilte in mijzelf terug te vinden. Die stilte hoeft je niet te zoeken, ze is er al. Het enige is dat je haar misschien niet kunt waarnemen, als er veel verstandelijk rumoer in je hoofd is en dat was in het kamp meestal wel het geval. Ik kon dan mijn geest en mijn lichaam niet ontspannen. Ik moest weer helemaal van de grond af beginnen, om dat gebruikelijk gebabbel in mijn hoofd tot rust te brengen. Stilte in jezelf is onlosmakelijk verbonden met wie je bent, in je diepste wezen. Als je nog niet bent doorgedraaid in deze gestoorde wereld, kun altijd de stilte in jezelf vinden. Je kunt je de stilte niet herinneren wanneer je haar nooit hebt ontmoet. Stilte is tijdloos en je kunt haar niet opslaan in je geheugen. Stilte denkt niet, het is geen ding.

Enkele gevangenen zag ik een kruisteken maken, zelf was ik al jong de gereformeerde, sombere en liefdeloze god van mijn ouders ontvlucht. In het kamp moest ik nu voor mij zelf opkomen. In die immense chaos en ellende had ik maar één keus; er zijn, helemaal aanwezig zijn in het moment. Maar er ook zijn voor hen die niet meer voor zichzelf konden opkomen. Dat betekende dan voor mij hen te helpen, ook als ze buiten boven de gaten in de grond hun behoefte hadden gedaan, dan waste ik de stront van hun billen. Of ik waste ze als ze te ziek waren om op te staan en voerde ik hen de kampsoep. Een Merci, Frederic en een glimlach was dan mijn beloning en het was genoeg.

Maar wanneer ik weer even rust zocht op mijn stilte plekje, dan kwamen vaak de tranen, dan was ik een moment niet die flinke jongen uit Holland, want die tranen mochten zij niet zien. Want verdriet overheerst toch mijn denken. Verdriet omdat mijn lieve vriendin Chris, mijn eerste grote liefde, samen met haar ouders en haar zus op transport was gesteld.

Naar Polen, meer wist ik niet. In mijn dromen zie ik ze op het station staan, een trein met veewagens waarin Joodse gezinnen worden vervoerd. Overvolle veewagens. De machinist

staat bij zijn locomotief, op zijn uniform draagt hij een naamplaatje: 'Mara! In het Sanskriet betekent dat Satan.

Soms zou ik met alles wat in me is willen vluchten in een paar woorden, een onderdak zoeken voor wat er in mij is. Maar er zijn nog geen woorden die mij willen herbergen. Ja, dat is het eigenlijk. Ik ben op zoek naar een onderdak voor mij zelf en het huis waar ik mij onder zal moeten brengen zal ik zelf moeten bouwen, zal ik zelf bloedig moeten optrekken, steen voor steen. En zo zoekt ieder naar een huis, naar een toevluchtsoord voor zichzelf En ik zoek altijd naar een paar woorden.

Etty Hillesum

De commandant

Er zijn voor de ander betekende er zijn voor mijzelf. Maar wel in deze volgorde en zonder enige nadruk op 'zelf' Want om te 'zijn' is een 'ik' overbodig. Ik had thuis kennis gemaakt met het boeddhisme, maar in oorlogstijd was het moeilijk daarin door te dringen. Ik vond iemand in onze barak die mij wat geschriften te leen gegeven had en hij beantwoorde mijn vragen die ik had over het boeddhisme. Het was geen eenvoudige keus om te proberen dat pad nu te gaan, want ik kon er met niemand echt over spreken. Een ding was zeker dit kamp zou gedurende de oorlog mijn verblijfplaats zijn, of er moest een wonder gebeuren. Direct bij mijn aankomst in het kamp had de commandant een bijzondere belangstelling voor mij getoond. Regelmatig moest ik bij hem komen. Ik werd dan opgehaald door een soldaat. Na ongeveer een maand stelde hij mij aan al zijn *Stubenwache*, zijn kamerwacht. Ik vond dat niet prettig, want door deze bevoorrechte positie werd ik vreemd aangekeken door mijn barakgenoten. Zij vertrouwden mij niet. Door de dagelijkse bezoeken aan mijn hybride beschermengel ging ik me onderscheiden van mijn lotgenoten. Ik had wollen sokken, ondergoed en smakelijker voedzamer eten. Ik at samen met de commandant in diens keuken. Wanneer iemand ons zo zou zien, zou hij verbaasd naar dit tafereel hebben gekeken. Een man van middelbare leeftijd in het uniform van een hoge officier en een jonge man in kampkleding, genoeglijk converserend. Ik vertelde de commandant dat ik er enorm veel moeite mee had om voor hem te werken, de mannen in de barak vertrouwden me niet meer.

Dat heeft hij op een goede manier opgelost. Wanneer ik terug ging naar de barak kreeg ik extra brood mee en soms ook beleg, wat heel bijzonder was. Ook kreeg ik af en toe een pakje sigaretten mee. Ik gaf alles aan de jonge Franse priester Bernard met wie ik bevriend was geraakt. Hij verdeelde alles. Van spion was ik nu een helper in de nood geworden, een *chérubin*, zei een van de mannen. Van de dagelijkse porties soep en brood kon je eigenlijk niet leven.

Zo werd de draad gesponnen van het in dienst staan van mijn medemens. Doen wat je moet doen, al knaagde er binnen in mij vaak de gedachte dat ik nu een handlanger was geworden van een nazi die een concentratiekamp leidde. Ik sprak erover met de priester. Die stelde me gelukkig een beetje gerust. Freek, zei hij, je had toch geen keuze? Je vertelt dat hij goed voor je is, hij behandelt je als een zoon, dat is dan winst. Hij beval je om voor hem te gaan werken, dat heb jij toch niet uit vrije wil gedaan en we profiteren er nu allemaal van.

De priester, ik had veel steun aan hem. Hij heeft mij geleerd om te contempleren. Hij had gezien dat ik vaak een moment in stilte zat. Je moet de stilte in jezelf zoeken, leerde hij mij, dan kun je contact maken met de werkelijkheid, met de waarheid, met God. Ik wilde geen discussie en verzweeg dus dat ik niet in God geloofde. Ik vond het fijn om nu samen met hem contemplatie te beoefenen. Het was moeilijk, maar ik hield vol.

Op een middag toen er weinig te doen was vroeg ik aan de commandant of ik hem een probleem mocht voorleggen, een persoonlijk probleem. Natuurlijk, jongen, wat wil je mij dan vertellen, overigens, je verbaast mij altijd weer hoe mooi jouw Duits is, maar vertel me wat je dwars zit. Dus vertelde ik hem dat ik me altijd al anders had gevoeld dan anderen en hoe

moeilijk ik dat vond. Als kind wilde ik niet met jongens spelen en omgaan. Ik hield niet van hun ruwe spelletjes, ik ging liever met meisjes om. Toen ik nog heel jong was, had mijn oudere zusje al gezien dat ik eigenlijk haar zusje had moeten zijn. Alles wat ik doe, wat ik denk, wat ik voel, het zijn allemaal de gevoelens en gedachten van een vrouw. Ik heb het lichaam van een man en de geest van een vrouw.

Wat denken nu de mannen? Hij is een homo, een Schwule, maar dat ben ik beslist niet. Vrouwen, zonder dat ze weten hoe ik werkelijk ben, gaan graag met mij om, ik ben zachtvaardig, vriendelijk, behulpzaam. Ook hier in het kamp help ik mijn lotgenoten, wanneer ze zelf niet meer is staat zijn om zichzelf te helpen. Zorgen voor de ander zoals een moeder voor haar kinderen zorgt. Vrouwen denken holistisch, holos is het geheel, ging ik verder (ik zei er niet bij dat ik dit van priester Bernard had geleerd). Holisme is een biologisch-filosofische theorie die de levensverschijnselen bepaald acht door de totaliteit van het levende, die meer is dan de som van de delen. Het mannelijke denken neemt juist aan dat de delen en de som van de delen belangrijk zijn.

Jongen toch, zei de commandant toen, het is allemaal waar wat je mij verteld, toen je hier werd binnengebracht merkte ik direct dat je anders was. Daarom heb ik je aangesteld als mijn Stubenwache. Trouwens, je hebt er wel een studie van gemaakt, wat het betekent om een vrouw te zijn in een mannelijk lichaam. Ik ben blij dat je mij in vertrouwen hebt genomen. Ik heb je al eerder beloofd, je te helpen hier uit te komen. En nog wat, we gaan gewoon door zoals het was, mijn medeofficieren moeten niet gaan denken dat ik erotische gevoelens voor jouw koester.

Toen ik weer in de barak terug was vroeg ik Bernard om even mee naar buiten te gaan, rond de barak lopen was voor ons toegestaan. Ik heb hem toen verteld dat ik de commandant had verteld over mijn vrouw-zijn en het holisme. Moedig hoor; vond Bernard, de commandant heeft natuurlijk al lang gemerkt dat je anders bent, want mensenkennis heeft hij.

Kerstfeest

We voelden de tijd niet meer zeker niet in die ijsskoude winter van 1943/44, daarom waren we verbaasd dat iemand zei: 'Demain Fête de Noël' Morgen is het kerstmis. Daar had niemand aan gedacht.

Het was een heldere koude nacht, die avond voor kerst. Onder de twinkelende sterrenhemel sjokten tientallen mannen in uniforme kampjama's, soms elkaar ondersteunend, stil en onwerkelijk in het zachte licht van de maan. Eenmaal binnen werden lichtjes ontstoken in met olie gevulde conservenblikjes. Heel bijzonder want de enige lichten die wij 's avonds zagen waren de felle, onheilspellende zoeklichten van de wachttorens die over het kamp schenen, boven de dubbele rijen prikkeldraad.

Achter een schraag gemaakt van planken stonden twee medegevangenen: de Franse priester, met wie ik bevriend was, en een dominee die Duits sprak. Het merendeel van de kampbewoners was Frans, het kamp lag ten slotte in de Elzas. Het werd een vreemde nachtmis, maar dat is een gedachte achteraf. Die nacht was ze voor niemand vreemd, zoals een droom in een droom normaal lijkt maar het niet is. Het was zo vanzelfsprekend, dat daar katholieken, protestanten en mannen zonder geloof samen stil luisterden en tenslotte samen 'Vrede op aarde' zongen.

Ons gezang zal niet zo mooi hebben geklonken, maar voor mij was het of er een koor zong in de kathedraal van Straatsburg, waar ik samen met een vriend voor onze gevangenneming een mis had bijgewoond. De bijeenkomst eindigde even stil zoals ze begonnen was. Langzaam liepen we terug naar onze barak. Die was niet geheel verlaten geweest. Er lagen ook die nacht zieken. Ik hurkte naast de krib van een oude man met wie ik vaak probeerde te spreken, hij was erg ziek maar bleef zijn vriendelijke uitstraling behouden. Hij kwam uit

Bretagne en sprak het dialect van de streek. Hij sprak ook een beetje Duits, maar onze blikken zeiden meestal voldoende. 's Ochtends waste ik hem, net als de andere zieken.

Die avond luisterde ik weer naar de verhalen van de oude man. Hij had een oedeem in zijn beide benen en kon bijna niet meer lopen en zoveel medische kennis had ik wel, trombose zonder medicijnen is dodelijk. Samen met een ander bracht ik hem naar de latrines, de gaten in de grond, we wilden het toch een beetje netjes houden, vandaar die mooie naam, latrines. Ik waste ook zijn kampkleding.

Ik lig wel de hele dag op bed, jongen, zei hij dan, maar dat doe ik om mijn krachten te sparen. Als deze smerige oorlog voorbij is, dan ga ik helpen om ons vaderland weer op te bouwen, dan hebben ze mij weer nodig. Zo dagdroomde hij. Aan zijn bed hing een klein wekkertje, zijn enige bezit. Ik nam het in mijn handen. Hij was er zuinig op. Als dit klokje stil staat, jongen, dan ben ik dood.

Hij was er zo zeker van geweest, dat hij het die nacht niet meer had opgewonden. Het stopte met tikken, De stilte in de barak was zo oorverdovend dat de mannen er door ontwaakten. Hij niet meer, nooit meer. Le veillard est mort. Omdat ik verdrietig was en niet kon slapen, liep ik naar buiten en zag hoe de sterren verbleekten en de zon bloedrood opkwam.

Het zou een koude dag worden. We stonden aangetreden in de vrieskou en werden geteld. Vier minder dan gisteren. Minder leek het motto, want er was steeds minder voor ons: geen winterkleding, geen geneesmiddelen voor de zieken en al helemaal niet voldoende voedsel. Door gebrek aan voedzaam eten hadden velen van ons diarree. Soms kwam er schaamte in mij op, omdat ik wel voldoende voedsel kreeg van de commandant, maar dacht ik dan, daardoor kon ik ook mijn medegevangenen helpen. Maar hoe weinig we ook bezaten, we hadden nog altijd onze stem.

In de altijd zo stille rij mannen begon iemand te neuriën. Zacht klonk de melodie van 'Stille nacht, heilige nacht. Het geneurie werd luider en luider. Schweigen Sie und zwar jetzt! riep de officier van de wacht, maar zijn stem kon ons stille gezang niet bedwingen. Toen de laatste tonen van de melodieën oplosten in de winterstilte, keken wij elkaar vol ontroering aan. Voor straf werd minder minst; de toch al schrale porties soep werden gehalveerd. Het kerstdiner mocht sober zijn, die bewuste avond en deze speciale morgen hadden wij een verschil gemaakt. Dat verschil werd terugbetaald. Drie mannen uit de eerste rij werden afgevoerd. We zouden hen nooit terugzien. Diezelfde middag hebben we de oude man uit Bretagne begraven. Wanneer ik nu 's avonds naar de sterren kijk denk ik: die éne ster dat ben jij, mijn oude Bretonse vriend. In het kamp lieten de sterren ons nooit in de steek. De sterrenhemel was er iedere nacht. Ja, alleen de hemel was vrij.

Chopin

De liefde van de commandant is uiteindelijk mijn redding geworden. Als er zich ooit een gelegenheid voordoet voor jou om je hieruit te krijgen, beloofde hij, dan help ik je. Zijn woonkamer was groot, comfortabel en warm. Er stond een prachtige vleugel. Daar speelde hij vaak op, terwijl ik zijn laarzen poetste of een ander klusje klaarde. Speelde hij iets speelde wat ik voor het eerst hoorde, dan vroeg ik wat dat was.

Wat speelde u daarnet, het was zo mooi? Andante Spinato van Chopin, verklaarde hij, en zette het stuk opnieuw in, speciaal voor mij. Soms deed zijn spel mij huiveren, want dan dacht ik aan die vrachtauto's vol met nieuwe gevangenen die langs het huis kwamen. Die transporten zag ik regelmatig binnenkomen, want de bungalow lag vlak bij de ingang. De meeste concentratiekampen lagen aan een spoorweg, maar dit kamp lag zeker dertig kilometer van het spoor verwijderd. Daarom moesten de gevangenen per vrachtwagen worden vervoerd. Waarom dat soms zo massaal gebeurde, verscheidene oventvolle auto's, meestal ook met jonge kinderen - ik begreep het niet. Wat zou er toch met die mensen

gebeuren? Vroeg ik de commandant ernaar; dan zei hij: Ach jongen, daar moet je maar niet te veel bij stil staan, die mensen blijven maar een nacht hier die zijn op doorreis. Een vreemd antwoord, vond ik, maar ik merkte dat ik niet moest doorvragen, dat zou kwalijk zijn voor onze verstandhouding en die wilde ik zo laten, hoewel het me vooral begrootte om die kinderen.

Op een middag stond ik te strijken, de commandant was verdiept in een sonate van Beethoven. Opeens hoorden we mensen roepen en gillen, de commandant schrok en hield op met spelen. Even later kwam een officier binnen en zei: Fertig. Wiefiel? vroeg de commandant en de officier gaf hem een papier. De commandant was altijd de rust zelve maar hij leek nu wat nerveus, kennelijk omdat ook ik in het vertrek aanwezig was. Jaren later pas heb ik begrepen dat de lading van die vrachtauto's bestemd waren voor een gaskamer waarvan ik het bestaan niet wist. Toen dat onwaarschijnlijke nieuws tot me doordrong, heb ik zitten huilen. Had de commandant mij destijds de waarheid verteld dan was ik gek geworden van verdriet. Was zijn zorg voor mij zo groot dat hij mij dat heeft willen besparen? Ik kan hem nu niet haten, terwijl hij toch de verantwoordelijkheid draagt voor alles wat erin het kamp is gebeurd. Ook het doden in gaskamers.

Bevrijd

In het vroege voorjaar van 1944 brak er tyfus uit in onze barak en ook ik kreeg koorts, hoge koorts. De commandant bezocht met een paar officieren onze barak, lette verder op niemand en kwam aan mijn brits staan. Hij voelde aan mijn buik en vroeg of ik daar pijn had. Ja alles, mijn hele lichaam was pijnlijk, bij elke aanraking. Tegen zijn officieren zei hij dat ik al eerder had geklaagd over buikpijn en dat ik zeer vermoedelijk buikvliesontsteking had. Breng hem zo vlug mogelijk naar het hospitaal in Straatsburg, gelastte hij, deze jongen moet spoedig geopereerd worden, als de ontsteking openbreekt betekent dat zijn dood. Dat is toch onzin om een gevangene naar een ziekenhuis brengen, zei één van de officieren en de anderen knikten instemmend.

Hij is mijn kamerwacht, ik kan hem moeilijk missen, breng hem nu weg, dit is een bevel, antwoordde de commandant. Er werd een ledikant gehaald en daarmee werd ik in een legerauto getild en zo naar het ziekenhuis in Straatsburg vervoerd. Ik voelde me doodziek en had het gevoel dat ik midden in mijn ontlasting lag. Na aankomst werd ik op een brancard gelegd, zodat het bed weer mee terug kon naar het kamp. De diagnose was snel gesteld: geen buikvliesontsteking maar tyfus.

Eerst werd ik grondig gewassen. Eenmaal tot rust gekomen dacht ik: Je hebt woord gehouden, beste commandant, je bent de belofte aan mij niet vergeten. Toen ik de volgende dag ontwaakte keek ik verbaasd naar alle slangetjes, er zat zelfs een slangetje in mijn penis. Een non boog zich over me heen en zei: je bent weer wakker, de dokter komt zo. Ik viel weer in slaap, maar werd gewekt door een verpleegster, die vergezeld werd door een arts. Je hebt bijna zes weken in coma gelegen, vertelde hij, nu gaan we je goed verzorgen. Je bent ernstig ziek geweest en je moet nu herstellen, zodat we je terug kunnen sturen naar Nederland. Of ga je liever terug naar het kamp? vroeg hij met een glimlach. Terug naar Nederland. Ik huilde, wat overkomt me, ik ijld, hoe zal het met de mannen in de barak zijn.

Ik kon het allemaal niet bevatten, ik was onrustig en verzwakt door de aanhoudende koorts. Maar de verpleegster zei: zorg jij nu maar dat je er weer bovenop komt en denk niet aan wat achter je ligt. Tyfus is een ziekte die je zonder goede zorg niet overleeft, gelukkig ben je tijds bij ons gebracht, geniet alsjeblieft van je rust. Dat probeerde ik, maar ik had behoorlijk veel pijn in mijn linkerbeen. Volgens de arts kwam dat door een ontsteking. Maar, zei hij, we wachten niet tot je been beter is. Wanneer ik denk dat je fit genoeg bent om te reizen, dan ga je met dat zieke been op reis.

Niet lang daarna kon ik vertrekken en kreeg ik een reisbiljet en geld voor onderweg. Juli 1944 kon ik terug naar huis in een eerste klasse coupé en een speciale zitplaats met extra zorg van het treinpersoneel, koffie, belegde broodjes, hulp als ik naar het toilet moest. Maar ik had al zoveel bij me uit het ziekenhuis, broodjes, een thermosfles met koffie en een andere met frisdrank, aan alles was al gedacht. Zoveel zorg, zoveel liefde, wie ben ik dat mij dit overkomt, zei ik tegen de verpleegster. Ik kwam naakt bij jullie, en jullie hebben me gekleed.

*Wijsheid en mededogen, twee kanten van dezelfde medaille.
Zonder wijsheid geen mededogen, zonder mededogen geen wijsheid.
Waar vreugde is, is ook verdriet.
Waar schoonheid is, daar is ook lelijkheid.
Waar juist is, is ook verkeerd.
Wijsheid en onwetendheid zijn van elkaar afhankelijk.
Illusie en verlichting kan men niet van elkaar scheiden.
Dit zijn oude wijsheden, denk niet dat die pas nu zijn ontdekt.
'Ik wil dit, ik wil dat' - dat is niets anders dan domheid.
- Freek Jolie*

Freek Jolie (1923) werkte van 1957 tot 1985 voor de afdeling personeelszaken van de Hoogovens in IJmuiden. Hij trouwde op 1 september 1949 en kreeg drie kinderen. Tegenwoordig woont hij met zijn vrouw in Huize Het Oosten in Bilthoven.

Freek Jolie

Reacties naar j.freekjolie@planet.nl

Juli 2009